

PŘEDŠKOLNÍ DÍTĚ A SVĚT VZDĚLÁVÁNÍ

Přehled teorie, praxe
a výzkumných poznatků

JAN PRŮCHA A KOL.

Wolters Kluwer

Předškolní dítě a svět vzdělávání

Přehled teorie, praxe
a výzkumných poznatků

Předškolní dítě a svět vzdělávání

Přehled teorie, praxe
a výzkumných poznatků

JAN PRŮCHA
a kolektiv

Wolters Kluwer

Vzor citace: PRŮCHA, J. a kol. *Předškolní dítě a svět vzdělávání. Přehled teorie, praxe a výzkumných poznatků*. Praha: Wolters Kluwer ČR, a. s., 2016. 256 s.

KATALOGIZACE V KNIZE – NÁRODNÍ KNIHOVNA ČR

Průcha, Jan

Předškolní dítě a svět vzdělávání : přehled teorie, praxe a výzkumných poznatků / Jan Průcha a kolektiv. -- Vydání první. -- Praha : Wolters Kluwer, 2016. -- 256 stran
Anglické resumé

ISBN 978-80-7552-323-5 (brožováno)

316.346.32-053.4 * 159.922.73 * 613.952/.954 * 373.2 * 373.24 * 373.29 * 37.013.42:001.891
* (437.3) * (4)

- 2000-2010

- děti předškolního věku

- dětství

- péče a výchova

- předškolní výchova -- Česko

- předškolní výchova -- Evropa

- mateřské školy

- školní zralost

- sociálněpedagogický výzkum -- Česko -- 2001-2010

- kolektivní monografie

373.2/.3 - Předškolní a primární výchova a vzdělávání [22]

Recenzovali: prof. PhDr. Blahoslav Kraus, CSc.

PhDr. Jana Kropáčková, Ph.D.

© doc. PaedDr. Radmila Burkovičová, Ph.D., doc. Mgr. Miroslav Dopita, Ph.D.,
Mgr. Jana Paloncyová, Ph.D., PhDr. Zora Syslová, Ph.D., prof. PhDr. Jan Průcha, DrSc.,
2016

© Wolters Kluwer ČR, a. s., 2016

ISBN 978-80-7552-323-5 (brož.)

ISBN 978-80-7552-324-2 (e-pub)

ISBN 978-80-7552-325-9 (pdf)

ISBN 978-80-7552-326-6 (mobi)

OBSAH

Autoři jednotlivých částí	9
Předmluva	10
I. Teoretické přístupy a koncepte	13
1. Děti a dětství v pojetí jednotlivých věd	17
1.1 Dětství v biologickém a psychologickém pojetí	18
1.2 Dětství v sociologickém pojetí	21
1.3 Dětství v antropologickém pojetí	27
1.4 Dětství v pedagogickém pojetí	29
1.5 Dětství v pojetí sociální práce a sociální pedagogiky	30
1.6 Dětství v lingvistickém pojetí	31
2. Periodizace dětství	33
3. Multidisciplinární teorie o dětech a dětství	36
4. Zahraniční a česká tradice zkoumání dítěte	37
II. Kontexty raného a předškolního vzdělávání	45
5. Jak se děti učí a vzdělávají v raném a předškolním věku	45
6. Faktory působící na pojetí a realizaci raného a předškolního vzdělávání	49
6.1 Děti předškolního věku v kontextu rodinné politiky	51
6.2 Demografické charakteristiky dětské populace a rodinného prostředí	56
6.3 Vliv ekonomických podmínek: zaměstnanost matek a rané vzdělávání dětí	60
7. Český přístup k péči o děti raného věku vs. politika EU	62
8. Kulturní specifčnosti výchovy a vzdělávání dětí	66
III. Organizování raného a předškolního vzdělávání dětí v ČR	73
9. Legislativa upravující vzdělávání v raném a předškolním věku	73
10. Pedagogická a psychologická diagnostika dětí předškolního věku	76
11. Školní zralost / školní připravenost a odklady školní docházky	79
12. Přípravné třídy	82

13. Předškolní vzdělávání dětí se speciálními vzdělávacími potřebami	85
14. Cíle a obsah předškolního vzdělávání	92
15. Řízení mateřských škol	96
16. Autoevaluace mateřských škol	99
17. Hodnocení předškolního vzdělávání Českou školní inspekcí	102
IV. Praxe raného a předškolního vzdělávání v České republice	108
18. Historický vývoj institucí raného a předškolního vzdělávání dětí	108
18.1 Participace dětí v institucích rané péče a předškolního vzdělávání – historický vývoj	111
18.2 Předškolní vzdělávání dětí se speciálními vzdělávacími potřebami v minulosti	115
19. Současný stav raného a předškolního vzdělávání v České republice	117
19.1 Česká zařízení pro předškolní vzdělávání	118
19.2 Hlavní proud předškolního vzdělávání: veřejné mateřské školy	122
19.3 Soukromé a církevní mateřské školy	124
19.4 Alternativní typy předškolních zařízení	127
19.5 Děti cizinců v českých mateřských školách	133
19.6 Děti romského etnika v předškolním vzdělávání	136
20. Studium učitelství pro předškolní vzdělávání v ČR	141
V. Systémy raného a předškolního vzdělávání v zahraničí	146
21. Struktury raného a předškolního vzdělávání	147
22. Participace dětí v raném a předškolním vzdělávání	149
23. Trendy v předškolním vzdělávání v Evropě	149
24. Rané a předškolní vzdělávání v jednotlivých zemích	152
25. Přípravné studium učitelství pro předškolní vzdělávání v zahraničí	171
VI. Výzkumy raného a předškolního vzdělávání	175
26. Český výzkum raného a předškolního vzdělávání	176
26.1 Produkce českého výzkumu (2000–2010)	177
26.2 Nové významné výzkumy předškolního vzdělávání ...	179
27. Zahraniční výzkumy raného a předškolního vzdělávání	207
27.1 Celková charakteristika zahraničního výzkumu	208
27.2 Zkoumaná problematika (přehled témat a nálezů)	208
27.3 Velkorozměrné zahraniční výzkumy	217

27.4 Vyhodnocení dlouhodobých efektů předškolního vzdělávání (metaanalýza W. S. Barnetta)	219
28. Infrastruktura výzkumu raného a předškolního vzdělávání ..	221
28.1 Monografie o výzkumu ECEC	221
28.2 Specializované časopisy	222
28.3 Specializované encyklopedie	223
28.4 Popisy národních systémů ECEC	224
28.5 Mezinárodní statistické přehledy ECEC	225
28.6 Výzkumná centra	225
28.7 Vědecké asociace	227
29. České a zahraniční profesní asociace pro předškolní vzdělávání	228
 Na závěr	 232
Summary	234
Seznam rámců	236
Seznam tabulek	237
Literatura	238
Věcný rejstřík	250

AUTOŘI JEDNOTLIVÝCH ČÁSTÍ

Radmila Burkovičová	kap. 13
Miroslav Dopita	kap. 1.2.1
Jana Paloncyová	kap. 6.1
Zora Syslová	kap. 9, 11–12, 14–17, 19.4, 20, 29
Jan Průcha	všechny ostatní části, předmluva, celková koncepce a redakce knihy

PŘEDMLUVA

Je vhodné vysvětlit hned na začátku, proč byla tato kniha napsána:

1. Vychází z poznání, že učení a vzdělávání již v raném a předškolním věku je pro další život každého jedince vysoce důležité. Proto je nyní na mezinárodní úrovni podporováno vzdělávání v tomto věku jakožto **první rozhodující fáze celoživotního rozvoje**, reprezentovaná koncepcí ECEC (*early childhood education and care* – vzdělávání a péče v raném věku).
2. Kniha chce dokládat, že tato oblast není zdaleka zkoumána pouze v monodisciplinárním nazírání – u nás jako „předškolní pedagogika“ –, nýbrž také z pozic dalších věd a disciplín, jako je psychologie, sociologie, lingvistika, rodinná politika, ekonomie aj. – tedy s **multi-disciplinární explanací**.
3. V neposlední řadě je posláním knihy dokládat, že oblast vzdělávání v raném a předškolním věku se vyvíjí jako **obor vědy a výzkumu o dítěti a dětství**. Tak se to realizuje dnes nejen v zahraničí, ale v minulosti se k tomu směřovalo i v českém prostředí. Právě na tyto starší tradice a hlavně na současné zahraniční výzkumy kniha vědomě navazuje.

Tyto záměry vyslovené v obecné rovině lze reprezentovat konkrétními otázkami:

- *Jaké jsou v současné době děti ve věku, než dospějí k rozhodujícímu mezníku svého života, tj. zahájení povinné školní docházky?*
- *Jakou roli v této předškolní fázi života má učení a vzdělávání dětí a kde k němu dochází?*
- *Pokud se tedy děti vzdělávají ještě předtím, než vstoupí do skutečné školy, jaké efekty má pro ně toto vzdělávání?*
- *Je Česká republika v těchto (a dalších možných) aspektech na stejné úrovni jako vyspělé státy Evropy a světa, nebo je tato úroveň v něčem odlišná?*
- *Jaké výzkumy jsou realizovány k vědeckému objasňování těchto různých otázek – jednak v České republice, jednak v zahraničí?*

Rychlé proměny současné civilizace zasahují významně i do života dětí nejmladšího věku. Politici, ekonomové, pedagogičtí a jiní odborníci ve vyspělých zemích dnes proklamují, že pro rozvoj společnosti hraje důležitou úlohu nejen stávající školní vzdělávání, od počátečního základního až po vysokoškolské, ale stále významněji také vzdělávání dětí v nejmladším věku, dosud nezačleněných do povinné školní docházky. V průběhu

několika posledních let se vytvářela koncepce ECEC – vzdělávání a péče v raném dětství. Tato teoretická koncepce, jež je různým způsobem a v různé míře realizována ve vzdělávací praxi jednotlivých zemí, má prvořadou významnost. Jsou s ní ovšem spjaty terminologické potíže, jak vysvětlujeme hned před začátkem 1. kapitoly.

Koncepcí ECEC se rozumí **veškeré institucionální vzdělávání a péče o rozvoj dětí ve věku předcházejícím zahájení povinné školní docházky**. Tedy nejen vzdělávání v mateřských školách a jiných obdobných zařízeních, určené ve většině zemí pro děti ve věku 3–6 let, nýbrž ještě v nižším věku, v zařízeních typu českých jeslí. Koncept ECEC tak pokrývá záměrné a řízené edukační aktivity, jež působí na děti před zahájením jejich formálního školního vzdělávání.

Tato kniha se soustřeďuje na objasňování koncepce vzdělávání dětí v raném a předškolním věku v **komplexním pohledu**, tj. z několika relevantních vědeckých aspektů, a tomu je přizpůsobena struktura obsahu:

- Především je třeba vymezit, co se chápe jako „rané dětství“ (*early childhood*) a jak na tuto fázi vývoje jedince nahlíží některé vědecké disciplíny, zejména vývojová psychologie, sociologie a další.
- Dále hodláme vysvětlit, jaké edukační procesy působí na děti v předškolním věku. Zvláště je nutno popsat, co a jak se děti v předškolním věku učí a kdy vlastně začíná řízená edukace prostřednictvím vzdělávání mimo rodinu, v institucích.
- Málo je dnes známo, že komplexní zkoumání dítěte má u nás pevné historické tradice z období Československa 20.–30. let minulého století, na které se bohužel nenavazuje. Proto na tyto historické kořeny poukážeme, s upozorněním na některé i dnes aktuální vědecké přístupy.
- Každé dítě se rozvíjí v síti různých faktorů působících v sociálních, ekonomických a politických prostředích. Popíšeme, jak tyto faktory ovlivňují vzdělávání v raném dětství a v předškolním věku, zejména v kontextu rodinné politiky.
- Praxe institucionálního vzdělávání v předškolním dětství je dnes široce rozvinuta jak v České republice, tak v zahraničí. Objasníme proto hlavní typy raného a předškolního vzdělávání ve vybraných zemích Evropy a v USA.
- Důležitým činitelem vzdělávání v raném a předškolním dětství jsou učitelky a jiné pracovníce (asistentky, chůvy) podílející se na péči a vzdělávání v příslušných vzdělávacích zařízeních. Mnoho záleží na tom, jak jsou tyto odbornice připravovány na svou profesi, což je v každé zemi odlišné, jak rovněž ukážeme.
- V České republice není prováděn systematický a dostatečný výzkum vzdělávání v raném a předškolním dětství. Naproti tomu v zahraničí je

tento výzkum velmi rozvíjen a představuje dnes specifickou vědeckou oblast. Je to velmi potřebná oblast i pro českou vědu. Naší snahou je prostřednictvím této knihy přispět ke zvýšení prestiže výzkumu raného a předškolního vzdělávání u nás.

- Důraz kladený na výzkum – ve smyslu „*evidence-based early childhood education*“, jak je to označováno v mezinárodním kontextu, – se projevuje také v konstrukci knihy: Ve výkladu jsou často umístěny jako doklady statistické tabulky s konkrétními daty a také rámce, v nichž jsou popsány zvláště důležité poznatky, zajímavé výzkumné postupy, aplikované metody apod.

Jak je výše uvedeno, tato monografie se pokouší objasňovat rané a předškolní vzdělávání s širším pohledem na životní etapu dětství. I přes tento záběr kniha samozřejmě nepokrývá všechny problémy a výzkumy s daným tématem související. O celkové šíři této oblasti si lze udělat představu například z toho, jak velký rozsah má encyklopedie *Early Childhood Education* (New, Cochran, 2007) vydaná v USA: Ve čtyřech svazcích zaujímá téměř 1 400 stran, které zpracovalo více než 300 odborníků z různých disciplín.

Kniha je u nás první ucelenou monografií encyklopedického typu o vzdělávání v raném a předškolním dětství. Pokouší se o interdisciplinární pohled na danou oblast, avšak nemůže zahrnout všechny související okruhy problémů. To se týká zejména teoretických koncepcí, kde se vyhýbáme reprodukování běžně známých a často publikovaných koncepcí, jakkoliv jsou významné. Například koncepce světových klasiků – J. Piageta, L. S. Vygotského, M. Montessori a dalších.

Šíře problematiky vyžadovala, abych pro objasnění některých speciálních témat knihy požádal o spolupráci odborníka a odbornice z příslušných oborů vědy a výzkumu:

Za příspěvky do této knihy děkuji PhDr. Zoře Syslové, Ph.D., (Pedagogická fakulta MU, Brno), doc. PhDr. Radmile Burkovičové, Ph.D., (Pedagogická fakulta OU, Ostrava), Mgr. Janě Palonciové, Ph.D., (Výzkumný ústav práce a sociálních věcí, v. v. i., Praha) a doc. Mgr. Miroslavu Dopitovi, Ph.D., (Filozofická fakulta UP, Olomouc).

Za kritické posouzení rukopisu knihy, připomínky a doporučení velmi děkuji paní PhDr. Janě Kropáčkové, Ph.D., (Pedagogická fakulta UK, Praha) a panu prof. PhDr. Blahoslavu Krausovi, CSc., (Pedagogická fakulta UHK, Hradec Králové).

Jan Průcha

I. TEORETICKÉ PŘÍSTUPY A KONCEPCE

Objasnění základní terminologie a konceptu ECEC

Aby se čtenáři mohli dobře orientovat v problematice pojednávané v této knize, je nutno nejprve vyjasnit, co přesně znamenají často používané termíny, tedy *vzdělávání dětí v raném věku* a *vzdělávání dětí v předškolním věku*. Zároveň je potřebné také vysvětlit, v jakém vztahu jsou významy tradičních českých termínů k anglickým termínům *early childhood education* nebo *early childhood education and care*.

- V češtině se termínem *předškolní vzdělávání* obvykle rozumí takové, jehož se dětem dostává v mateřské škole. To znamená vzdělávání určené pro děti od 3 let věku do zahájení povinného školního vzdělávání, k němuž dochází ve věku 6–7 let. Odpovídající anglický termín je *pre-school education* (v americké angličtině psáno *preschool education*).
- Termín „vzdělávání v raném věku“ pokrývá v české pedagogické terminologii takové vzdělávání, které může působit na děti před jejich začleněním do institucionálního vzdělávání v mateřské škole či v obdobném zařízení. Tedy „v raném věku“ znamená v mladším než tříletém. Například v případech, kdy dvouleté děti navštěvují jesle nebo kurzy angličtiny zaměřené na tento raný věk apod.
- Avšak toto tradiční terminologické rozlišení, které používáme v češtině, je poněkud narušováno novou anglickou terminologií, jež se začala uplatňovat v mezinárodním měřítku v posledních letech. Jde o to, že se zavedl termín *early childhood education and care* (zkráceně ECEC), doslova *vzdělávání a péče v raném dětství*. Tento termín se používá v četných dokumentech Evropské unie, OECD, UNESCO aj. Také mnohé odborné časopisy a mezinárodní vědecké organizace používají dnes tento termín ve svém názvu (např. časopis *Early Childhood Education Journal* nebo asociace *Early Childhood Education Association*).

Jenže souběžně s tím se stále uplatňuje i termín *pre-school education*. To způsobuje určité potíže pro české uživatele. Není dostatečně jasno, jak chápat „raný věk“, co se rozumí jako „vzdělávání“ na rozdíl od „péče“ apod. Tato nejasnost působí problémy nejen v ČR, ale vyskytuje se i v jiných zemích. Často i v mezinárodních publikacích nebo v názvech zahraničních konferencí se objevují určité terminologické zmatky. Například podle NAEYC (*National Association for the Education of Young Children*) v USA se rané dětství chápe jako období od narození do věku osmi let

a za předškolní děti (*preschool children*) se považují jedinci v období mezi 3–4 roky až do vstupu do primární školy ve věku přibližně 6 let (New, Cochran, 2007).

Při snaze o nalezení správného vysvětlení jsem zjistil, že je dobré se seznámit s jedním důležitým dokumentem vydaným UNESCO, který existuje v anglické verzi, ale také již v českém překladu, takže je umožněno srovnání termínů. Tímto dokumentem je **International Standard Classification of Education – ISCED 2011**. ISCED je norma pro klasifikaci a srovnávání národních vzdělávacích systémů v různých zemích, která byla přijata členskými státy UNESCO včetně České republiky (nahradila dřívější normu ISCED 1997). Česká verze **CZ – ISCED 2011** byla uvedena v platnost 1. ledna 2014 Českým statistickým úřadem a z tohoto dokumentu zde uvádíme zkráceně výklad příslušných termínů – viz rámeček 1.

1 VYMEZENÍ TERMÍNŮ ECEC PODLE ISCED 2011

Vzdělávání v raném dětství je v ISCED 2011 označováno jako **úroveň 0**. Jeho charakteristiky jsou vymezeny takto:

- Programy na úrovni ISCED 0, definované jako vzdělávání v raném dětství, jsou obvykle určeny k tomu, aby podporovaly poznávací, fyzický, sociální a emocionální rozvoj malých dětí a uváděly je do **organizované výuky mimo prostředí rodiny**. Úroveň ISCED 0 zahrnuje ty programy raného dětství, které mají **úmyslnou** vzdělávací složku. Tyto programy se zaměřují na rozvoj sociálně-emocionálních dovedností nezbytných pro školní docházku a zapojení se do společnosti, rozvíjejí také některé dovednosti potřebné pro studijní připravenost a připravují děti pro vstup do primárního vzdělávání.
- Programy na této úrovni ISCED nejsou příliš strukturovány, ale jsou určeny k tomu, aby poskytovaly **organizované a záměrný soubor učebních činností** v bezpečném životním prostředí. Umožňují dětem učit se v interakci s ostatními dětmi, pod dohledem personálu nebo pedagogů, obvykle prostřednictvím kreativních a na hře založených činností.
- Programy na úrovni ISCED 0 se zaměřují na děti, které ještě nedosáhly věku stanoveného pro vstup do úrovně ISCED 1 (tj. primární vzdělávání). Úroveň ISCED 0 se dělí na dvě kategorie, a to:
 - **ISCED 01**, definovaná jako **rozvoj vzdělávání v raném dětství** (*early childhood educational development*), typicky pro věk 0–3 roky;
 - **ISCED 02**, definovaná jako **preprimární vzdělávání** (*pre-primary education*), typicky pro děti od 3 let do věku stanoveného pro zahájení primárního vzdělávání.
- Programy zařazené do úrovně ISCED 0 mohou být **označovány mnoha způsoby**, například vzdělávání a rozvoj v raném dětství, mateřská škola, školka, předškolní nebo počáteční vzdělávání. Pro programy poskytované v jeslích, centrech denní péče a podobných zařízeních je důležité zajistit, aby splňovaly klasifikační kritéria úrovně ISCED 0. Pro účely mezinárodního srovnání se k označení úrovně ISCED 0 používá termín **vzdělávání v raném dětství**.
- Programy na úrovni ISCED 0 jsou obvykle určeny pro skupinu dětí a konají se ve školách nebo jsou jinak institucionalizovány (např. ve střediscích, klubech, domovech). **Čistě rodinná příprava**, která může

být účelná, ale není organizována v programu (např. informální výuka dětí jejich rodiči, příbuznými nebo přáteli), se **do úrovně ISCED 0 nezahrnuje**.

- Na úrovni ISCED 0 jsou vzdělávací programy rozvoje vzdělávání v raném dětství zaměřeny na děti **ve věku 0 až 2 roky**, zatímco programy preprimárního vzdělávání na **děti od 3 let** do věku stanoveného pro zahájení vzdělávání na úrovni ISCED 1. Horní věková hranice pro vstup do preprimárního vzdělávání i v každém případě závisí na teoretickém věku vstupu do úrovně ISCED 1, tj. primárního vzdělávání.

Zdroj: CZ – ISCED 2011

Zdá se však, že některé nejasnosti v uvedených pojmech na mezinárodní úrovni přetrvávají, takže bylo nutno je znovu kodifikovat a upřesnit, zejména v dokumentu **ISCED 2011 Operational Manual** (2015). Potíže vznikají jednak v terminologii jednotlivých zemí, ale zejména při mezinárodní komparaci systémů ECEC a jejich institucí – podrobněji o tom v části V.

V souladu s touto mezinárodní klasifikací přistupujeme k výkladu v této knize s následujícím rozlišením termínů:

- **Vzdělávání.** Jsou to procesy, kterými společnost záměrně a napříč generacemi předává své nashromážděné informace, znalosti, postoje, hodnoty, dovednosti a způsoby chování. To znamená, že termín *vzdělávání* zahrnuje i procesy výchovy (ve smyslu dříve u nás používaného termínu *předškolní výchova*). Vzdělávání je založeno na komunikaci, jež je uzpůsobena k tomu, aby podněcovala **učení**.
- **Vzděláváním v raném věku** rozumíme institucionální vzdělávání s příslušnými vzdělávacími programy pro děti od narození, resp. od věku 1 roku do věku 3 let. V ČR jsou typickou institucí pro toto vzdělávání jesle. Ve zjednodušené podobě můžeme používat termín *rané vzdělávání*.
- **Vzděláváním v předškolním věku** se rozumí institucionální vzdělávání s příslušnými vzdělávacími programy pro děti ve věku od 3 let do věku zahájení školního vzdělávání, tj. 6–7 let. V ČR jsou typickou institucí tohoto vzdělávání mateřské školy různého typu. Ve zjednodušené podobě můžeme používat termín **předškolní vzdělávání**.
- Vzhledem k tomu, že se v ČR bude zavádět povinný jeden rok vzdělávání dětí v mateřské škole před zahájením školního vzdělávání (tak, jako to je již v některých zemích),¹ můžeme toto vzdělávání označovat termínem *preprimární vzdělávání*. Je to obdobné terminologické rozlišení, jaké se uplatňuje například ve Finsku, kde se preprimární

¹ Podle § 34 novely školského zákona se stanovuje: „Od počátku školního roku, který následuje po dni, kdy dítě dosáhne pátého roku věku do zahájení povinné školní docházky dítěte, je předškolní vzdělávání povinné, není-li dále stanoveno jinak.“ – Po dokončení této knihy byl zákon definitivně schválen Poslaneckou sněmovnou 24. 5. 2016.

vzdělávání rovněž stalo povinným pro všechny děti (podrobně Průcha, Kansanen, 2015).

Zatímco uvedené termíny mají vyjasněný význam, poněkud nezřetelné zůstává označení *care*, a to ve spojení se *vzděláváním*. Anglické slovo *care* má v češtině význam *péče, starostlivost o něco / o někoho, dohled nad někým*. Proto existují označení jako např. náhradní rodinná péče, lékařská péče, péče o novorozence apod. Avšak nejasný zůstává význam slova *care* v souvislosti se vzděláváním. V příslušných dokumentech nenalézáme žádnou definici tohoto výrazu. Ani v publikaci Evropské komise *Key Data on Early Childhood Education and Care in Europe* (2014) se termín *care* nedefinuje, přitom se však s ním zachází jako se samozřejmostí. Avšak rozlišuje se *home-based care for the youngest children* – tedy **rodinná (domácí) péče** o nejmladší děti – a *centre-based care for the youngest children* – tedy **institucionální péče** o nejmladší děti. Z výše uvedeného vymezení podle ISCED 2011 to znamená, že do kategorie raného vzdělávání se řadí institucionální péče o děti, kdežto rodinná péče o děti nikoliv. Existují ještě podrobnější kritéria, podle nichž se vymezuje, co jsou instituce rané péče a raného vzdělávání při mezinárodním srovnávání – viz část V.

Abychom tento mírně chaotický stav terminologie pro čtenáře poněkud uspořádali, zavedeme přehlednou tabulku:

Termín ve shodě s ISCED 2011	Český zkrácený termín	Typická instituce v ČR
vzdělávání v raném věku (<i>early childhood education</i>)	rané vzdělávání	jesle / mateřská škola / / jiné instituce se vzdělávacím programem
vzdělávání v předškolním věku (<i>pre-school education</i>)	předškolní vzdělávání	mateřská škola (závaznost RVP PV)
vzdělávání rok před zahájením primárního vzdělávání (<i>pre-primary education</i>)	preprimární vzdělávání	mateřská škola / přípravná třída (závaznost RVP PV)
institucionální péče o nejmladší děti (<i>institutional care</i> / / <i>centre-based care</i>)	raná péče	jesle / pečovatelská zařízení / / mikrojesle

Ještě jeden termín činí potíže v této oblasti: Jde o **označení pedagogických pracovníků** v předškolních institucích. V českých legislativních dokumentech (např. zákon č. 563/2004 Sb., o pedagogických pracovnících) se používá označení **učitel mateřské školy**, podobně se uplatňuje termín **učitel předškolního vzdělávání** nebo také **předškolní pedagog**. Tato terminologie, tj. maskulinní označení profese, se vyskytuje většinou i v odborných pedagogických textech, např. i když se popisuje výzkum *učitelek*

mateřských škol. Přitom je všeobecně známou skutečností, že tuto profesi zastávají v naprosté většině ženy, muži tvoří mezi učiteli mateřských škol v ČR asi 0,2 %. (Zcela ojediněle mohou pracovat muži i jako asistenti pedagogů v mateřských školách.) Takže legislativní termíny jsou zde v rozporu s reálným stavem a s přirozenou logikou. Tuto rozpornost zde řešíme takto: Termín *učitel mateřské školy* zachováváme jen tam, kde se jedná o nějakou legislativní záležitost. V ostatních případech používáme v souladu s realitou termín *učitelka mateřské školy*.

Jako poslední mezi terminologickými potížemi je nutno zmínit ještě tu, která je spojena s označením **vědecké disciplíny** zabývající se teorií a výzkumem raného a předškolního vzdělávání. V češtině takový potřebný termín zatím není. Existující termín *předškolní pedagogika* / *preprimární pedagogika*, který je běžně používán na katedrách pedagogických fakult, není zcela vyhovující. Především proto, že daná vědecká oblast není omezena na pedagogiku, nýbrž – jak níže objasňujeme – má multidisciplinární charakter. Jenomže vhodnější český termín není k dispozici a ani v mezinárodní anglické terminologii není tato potíž vyřešena – všeobecně užívaný termín *pre-school education* / *pre-primary education* označuje jak sektor vzdělávacího systému, tak příslušnou disciplínu, tj. teorii a výzkum (ve smyslu ECEC).

Když je nyní objasněno, s jakou terminologií budeme v této knize zacházet, je možno již přikročit k příslušnému výkladu. Dále v textu se ovšem vyskytnou i některé další speciální termíny, jejichž význam vždy vysvětlíme.

1. Děti a dětství v pojetí jednotlivých věd

Každý dospělý člověk si je dobře vědom, co znamená výraz „dítě“. Běžný význam tohoto slova vystihuje *Slovník spisovného jazyka českého* (1960) jako „*nedospělý lidský jedinec (asi do 14 let); lidský jedinec ve vztahu k svým rodičům*“. S tímto významem zacházejí mluvčí českého jazyka také v četných přenesených vyjádřeních, např. *je jak malé dítě* (tj. je naivní či nerozumný), *vylít s vaničkou i dítě* (tj. kvůli menším nedostatkům zavrhnout celek) apod. Výrazy dítě a dětství jsou natolik samozřejmé a v každodenní komunikaci bezproblémové, že se o jejich vyjasnění nemusejí běžní uživatelé jazyka nikterak starat – každý zkrátka ví, kdo je dítě a co je dětství.²

² Je zároveň příznačné, že slovo „dítě“ má pro dospělé osoby velkou závažnost, což se projevuje i ve vysoké frekvenci tohoto slova v mluvené komunikaci. Např. podle zjištění publikovaného ve *Frekvenčním slovníku mluvené češtiny* (Čermák a kol., 2007) je slovo dítě šestým nejfrekventovanějším slovem mezi autosémantickými (plnovýznamovými) slovy, s mnohem častějším výskytem než třeba slova peníze, auto, byt apod.

Jinak je tomu ve vědeckém chápání fenoménů dítě a dětství. Nikoli snad proto, že by se odborný význam těchto pojmů nějak zásadně odlišoval od laického chápání (i ve vědeckém nazírání je dítě „nedospělý jedinec“), ale hlavně proto, že jednotlivé vědecké disciplíny vykládají pojmy dítě a dětství mnohem podrobněji, se zřetelem na četné souvislosti a determinanty, a spojují s nimi řadu specifických otázek a problémů. Když zůstaneme jen v rámci sociálních věd (jako je psychologie, sociologie, kulturní antropologie, demografie či pedagogika), objevují se např. tyto otázky:

- *Na základě kterých kritérií lze vymezit lidského jedince jako dítě?*
- *Kdy vlastně začíná a kdy končí dětství? A co je rané dětství?*
- *Je dětství univerzální etapa života (pro celý lidský rod shodná), nebo je dětství odlišné v jednotlivých etnických a rasových společnostech, v jednotlivých národech a jejich kulturách?*
- *Jaké hodnoty jsou spojovány s dětstvím, výchovou a se vzděláváním dětí?*
- *Jaké postoje, stereotypy a předsudky ovlivňují děti ze strany dospělých v různých národech?*
- *Jaké ekonomické mechanismy působí v rodině a ve státě na růst či pokles dětské populace a tím i na participaci dětí ve vzdělávání?*

Jistě by mohlo být formulováno více otázek k tomuto tématu, ale i tyto zde uvedené poskytují pro následující výklad dostatečné podněty. Podívejme se nejprve na způsoby vymezování kategorií dítě a dětství v pojetí některých věd a s nimi spjatou problematiku periodizace životní dráhy.

1.1 Dětství v biologickém a psychologickém pojetí

Základní kritéria vymezení pojmů dítě a dětství jsou **biologická**: Všeobecně se přijímá, že dětství začíná dnem zrození dítěte a probíhá až do období puberty, která se objevuje typicky ve věku 12–14 let. Protože v lidském organismu probíhá od narození řada velmi podstatných proměn, tělesných a duševních, stala se biologická kritéria základem pro vymezení dětství ve vývojové psychologii a v psychologii dítěte. U nás je dětství systematicky a nejdůkladněji objasňováno ve stejnojmenných monografiích *Vývojová psychologie* J. Langmeiera, D. Krejčové (2006) a M. Vágnerové (2000, 2014).

Autoři těchto prací dokládají důležitý posun, k němuž se v posledních několika desetiletích dospělo, pokud jde o chápání počátku dětství: Dětství v biologickém, resp. i psychologickém pojetí nezačíná narozením jedince, nýbrž se vyvíjí již od samého vzniku lidského embrya v těle matky, tedy v období lidského života nazývaném **prenatální období**. Jak uvádí Vágnerová (2000), „v prenatálním období se vytvářejí všechny potřebné předpoklady pro budoucí samostatný život plodu. (...) Plod má vrozenou schopnost

reagovat různým způsobem na různé podněty, které na něj mohou působit v nitroděložním prostředí. (...) Plod je také schopen nejjednodušších forem učení“ (s. 35–36 – tučně J. P.).

Existují četné výzkumné doklady o různých projevech dítěte v prenatálním období, zejména o schopnosti dosud nenarozených dětí reagovat na podněty vnějšího prostředí, na lidskou řeč, zvuky či hudbu (podrobněji Průcha, 2011b). Zde se tedy setkáváme s prvními stopami jednoho ze základních procesů existence člověka, tj. **procesem učení**. Je to vrozená dispozice, která je základem veškeré edukace (učení a vzdělávání) jedince po narození.

V zahraniční vědě, politice a v náboženských teoriích se dlouhodobě vedou diskuse o tom, zda mají být nenarozené děti uznávány za lidské bytosti. Je to soustředěno zejména na otázku, odkdy lze nenarozené embryo uznat za člověka. Ukazuje se, že tato otázka je **kulturně determinována**, tj. v jednotlivých národních a etnických kulturách je hranice „rozpoznávání člověka“ v embryonální fázi odlišná. V evropských zemích se všeobecně přijímá (na základě medicínských poznatků), že v prenatálním období člověka se rozlišuje **embryo** (zárodek) jakožto počáteční stadium vývoje člověka vznikajícího z oplodněného vajíčka. Toto období trvá dva měsíce (podle některých odborníků 3 měsíce), poté se zárodek označuje jako **plod** (fetus).

Z toho se odvíjí také hranice legálního přerušení těhotenství, které je např. v České republice zákonem umožněno do konce 12. týdne těhotenství (resp. i později ve výjimečných případech stanovených zákonem). V jiných zemích je tato hranice vyšší, např. ve Velké Británii je legálně povolena interrupce do 28. týdne těhotenství, a to za podmínky, že plod není schopen přežít mimo matčino tělo (což je za současného pokroku medicíny problematické kritérium). Proti tomu se stavějí mnozí humánně založení odborníci a část britské veřejnosti, kteří argumentují, že lidské plody až do svého narození by měly být považovány za děti a nemělo by se s nimi zacházet nemorálním způsobem. Např. britská *Royal College of Nurses* vydala v roce 2001 prohlášení požadující společenské uznání nenarozených dětí a ukončení praxe, kdy plody vzešlé z umělého přerušení těhotenství jsou brány jako „klinický odpad“ (Montgomery, 2009).

Mnohé křesťanské církve však považují embryo za lidskou bytost již od samého počátku jeho vývoje a stavějí se proti interrupci. Naopak v islámu platí dogma, že duše vstupuje do plodu až po 120 dnech těhotenství, a proto povoluje interrupci až do 4. měsíce těhotenství (v tomto období ovšem lidský plod měří již kolem 16 cm a začíná se projevovat prvními pohyby vnímanými matkou!). V jiných náboženstvích je postoj k lidskému plodu obdobný jako v křesťanství. Např. v buddhismu se věří, že lidský plod má

duši, a proto je přerušení těhotenství považováno za nemorální zásah, po němž matky musejí trpět. Některá indiánská etnika v Jižní Americe obdobně věří, že zárodky jsou dětmi, lidskými bytostmi od samého početí.

I když spory o to, kdy se lidský zárodek či plod stává dítětem, nejsou zdaleka ukončeny, jisté je, že dnes je nutno brát v úvahu také stanoviska žen matek. Při současném stavu lékařské diagnostiky mohou lékaři vyšetřovat ultrazvukovou technikou lidské plody dříve, než je matky začnou vnímat fyzicky ve svém těle. Pohled matek, resp. rodičů na záznam vyvíjejícího se plodu jistě posiluje vědomí matek o počátku dětského života již v prenatálním období.

Zatímco **počátek dětství** lze takto z biologického hlediska identifikovat poměrně přesně, tj. od prvních dnů a týdnů vývoje embrya, v otázce věku ukončení dětství není vědecké objasnění tak jednoduché. Odborníci z jednotlivých věd kladou sice ukončení dětství shodně do období, kdy nastává puberta (dospívání, pubescence), avšak neshodují se na tom, ve kterém věku se obvykle puberta začíná projevovat. Nejenže zde existují časté individuální rozdíly mezi dětmi, ale existují také velké rozdíly interkulturní (např. u dětí černošských nebo romských nastupuje puberta obvykle v nižším věku než u dětí bělošských). Kromě toho se zde vyskytuje komplikace v tom, že pojetí pubescence se překrývá s pojetím adolescence (jakožto celkového období dospívání), a navíc někteří autoři používají pojmy pubescence a adolescence jako téměř ekvivalentní.

Ve vývojové psychologii, která je pro tuto záležitost asi nejvíce kompetentní, jsou uváděny tyto názory:

- *Pubescence se obvykle ohraničuje časovým intervalem 11 až 15 let. Časná adolescence, probíhající obvykle mezi 10. (11.) až 13. rokem, je charakteristická dominancí pubertálních změn.* (Macek, 1999, s. 11)
- *Pubescence u našich dětí nastává mezi 12. a 15. rokem. Je to období přeměny dítěte na biologicky zralého jedince, schopného reprodukce. Adolescence, tj. dospívání, se vyskytuje u dívek mezi 12. a 18. rokem, u chlapců mezi 14. a 20. rokem.* (Hartl, Hartlová, 2010, s. 13 a 479)
- *Období dospívání mezi dětstvím a dospělostí začíná přibližně v 11 letech a končí dospělostí ve 20 letech. První fáze dospívání, pubescence, je časově lokalizována mezi 11. a 15. rok, s určitou individuální variabilitou.* (Vágnerová, 2000, s. 209)

Bylo by možno uvádět ještě další názory vývojových psychologů, které se s právě uvedenými výroky buď shodují, nebo mírně rozcházejí, pokud jde o časovou lokalizaci nástupu puberty. To zde ale nepovažujeme za potřebné téma k diskusi. Podstatné je to, že lidský jedinec nepřestává být dítětem náraz, v nějakém krátkém období, nýbrž proměna dítěte